

Safevi Sarayında Bir Kalenderi Dervişi: Sadiki Bey Avşar

Mehmet Dağlar*

Giriş

X. yüzyıldan itibaren Orta Asya ve İran'da ortaya çıkmaya başlayan çeşitli Asya dinlerinin etkisi altında gelişen Kalenderilik, Cemalleddin Savi (ö.1232) tarafından teşkilatlandırılmıştır.¹ İran, Mısır, Anadolu, Suriye gibi yerler üzerinde başıboş bir şekilde dolaşan Kalenderiler yönetici ve kanun koyucu kesimlerle arası hiçbir zaman iyi olmamış gezgin dervişler topluluğudur. Kalenderî tabiri, saç, sakal, kaş ve bıyıklarını traş ederek farz ibadetleri yerine getirmekte yavaş davranan, toplumsal kurallara uymayan kişiler için kullanılmıştır.² Bu dervişlerin herhangi bir inanca bağlı olarak yaşamadıkları söylenebileceği gibi onların aslında İslam dinini farklı yorumlayan veya zihin dünyalarında başka bir şekilde yer etmiş olan bir anlayışları olduğu da söylenebilir. Şehirli topluluklar içerisinde barınmayan bu topluluğun hiçbir otoriteyi kabul etmemesi ve serbest bir şekilde yaşamaları meskûn kesimle çatışmalarını da beraberinde getirmiştir.³

Kalenderiler toplum kurallarına uymadıkları için “*kullanım için olmayan bir ürün fazlası, yararlılık ilişkisi içinde olmayan bir düşünce fazlası, hiçbir yere sığmayan bir iktidar fazlasıdır*”⁴. Yüksek kültürlü kesimin dervişlere ayaktakımı olarak bakması toplum içerisinde düzenbaz cahiller olarak görülmesine sebep olmuştur.⁵ İktidara bakışları, dünyayı algılayışları farklı olan bu zümreye katılanların nasıl bir içgüdüyle hareket ettikleri üzerine çeşitli sözler söylenebilir. Ancak bundan daha da önemlisi Heteredoks olarak kabul edilen Kalenderiler, Abdallar, Işıklar, Bedreddiniler, Kızılbaşlar gibi zümrelerin arasında bir geçişgenlik olup olmadığı ve bu kesimlerin birbirleriyle olan münasebetleridir. Köprülü müfrit alevi olarak tarif ettiği Rum

* Dr. Öğrt. Üyesi, Iğdır Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Iğdır/TÜRKİYE, mehmetdaglar34@gmail.com ORCID:0000-0003-3044-4991

1 A. Yaşar Ocak, “Kalenderiler ve Bektaşilik”, *Osmanlı Süfliğine Bakışlar: Makaleler- İncelemeler*, İstanbul 2011, s. 121.

2 Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul 2016, s. 219.

3 Ahmet T. Karamustafa, *Tanrının Kıvılcımları: İslam Dünyasında Derviş Toplulukları (1200-1550)*, çev. Ruşen Sezer, İstanbul 2015, s. 14.

4 Zeynep Sayın, *Ölüm Terbiyesi*, İstanbul 2018, s. 26.

5 Karamustafa, *age.*, s. 15; Tahsin Yazıcı, “Kalandariyya”, *EI*, C.VII, Leiden1978.

abdallarını Kalenderilere benzetir. Köprülü'ye göre Kalenderiler, Işıklar, Abdallar gibi derviş zümreleri İran'da Safevi Devletinin kuruluşuyla kendilerine “*Yeni bir istinatgâh ve propaganda merkezi bularak dini-siyasi hareketlerde mühim bir rol oynamışlardır*”.⁶ Bu kesimler arasında bulunan Kızılbaşların İran'da Safevi devletini kurduktan sonra yerleşik –kuralcı bir mezhep olan İmamiyye Şiiliğine geçmeleri en azından devlet yöneticilerinin bu mezhebi benimsemeleri Kızılbaşlarla kendi kurdukları devletin yöneticileri arasında bir çatışmayı beraberinde getirmiştir. Şah İsmail döneminde başlayan bu çatışmalar, Kızılbaşların yerine yavaş yavaş İran'ın yerlileri olan Taciklerin geçirilmesi ile hızlandırmıştır. Şah İsmail'in ölümü ve ardından gelen Tahmasb'ın aynı tutumu devam ettirmesi Kızılbaşların merkezi yönetimle arasının düzelmemesine ve onların yerine başka unsurların ikame edilmesine yol açmıştır. Kızılbaşların büyük bir özveri ve inançla bağlı oldukları Erdebil tekkesinin devletleşmesi ve Şiileştirme politikaları Kızılbaş kabilelerinin devlete bağlılığını azaltmıştır. Mélikoff'a göre Osmanlı devletinin kuruluşunda devlete katkı sunarak genişlemesini sağlayan zümrelerden Abadalan-ı Rum gibi Heteredoks kökenli olanların Osmanlı merkezi otoritesine aykırı düşmeyerek uyum içinde olmalarına rağmen aynı durum Safevi Devletinin kuruluşunda başarılı bir şekilde yürümemiştir.⁷ Şeyh Cüneyd'in Safevilerin temellerini atarken destekçisi olan “Gulat” akımlar devletin kurumsallaşmasıyla gözden düşürülmeye başlamıştır. Şiiliğe aykırı davranan Kızılbaşlar bu kalıplara girmeyecektir. Böylece Safevi Devleti kurumsallaştıkça aykırı hareketler bertaraf edilmeye başlanmıştır.⁸

On iki İmam Şiiliği'nin İran'a yerleştirilebilmesi kararını alan Şah Tahmasb aşırı inançlara sahip olan Kalenderilere yönelik devlet otoritesinin sert tavrını göstermiştir. Siyasî iktidarlara mesafeli olan, toplumsal kurallara riayet etmeyen ve dinî ibadetlere karşı da ilgisiz olan Kalenderilerin Tahmasb'a olan saygısı ve ona mehdilik isnadında bulunmaları Safevî Hanedanı'nın İran'da gördüğü teveccühü gösterir. Ocak'a göre Kalenderilerin Safevîleri desteklemesinin nedeni, Osmanlı Sünniliğine muhalif olmaları nedeni ile II. Bayezid'in takibatına uğramaları ve bu siyasetin sonucu olarak da merkezî idarenin kendi aleyhlerine döndüğünü anlamalarıdır. Osmanlı Devleti'nin takibatına uğrayan Kalenderiler kendilerine yeni bir siyasî dayanak aramaya başlayarak Safevî destekçisi olmuşlardır.⁹

6 M. Fuad Köprülü, “Abdal”, *Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi*, Burhaneddin Basımevi, İstanbul 1935, s. 31-36.

7 Irène Mélikoff, “İlk Osmanlıların Toplumsal Kökeni”, *Osmanlı Beyliği (1300-1389)*, Ed: Elizabeth A. Zachariadou, İstanbul 1997, s. 171

8 Rıza Yıldırım, *Aleviliğin Doğuşu: Kızılbaş Sufiliğinin Toplumsal ve Siyasal Temelleri (1300-1501)*, çev. Barış Yıldırım, İstanbul 2017, s. 180-181.

9 A. Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sufilik: Kalenderiler*, Ankara, 1992, s. 216

Mutedil Şiiliğe aykırı olarak Şah'a Gaib İmam Mehdi olduğunu söyleyen Kalenderilere teveccüh etmeyen Tahmasb, Şiiliğin yayılması için engel gördüğü Kalenderilerin ortadan kaldırılmasını emretmiştir. H. 962 (1554/1555) yılında Sultaniye'nin Surlak yaylasında Şah Tahmasb'ın yanına gelen Kalenderiler ona Mehdeviyet iddiasında bulunarak “*Hazret-i Sâhibü'l-asr ve Zaman*” ile “*İmâmü'l-Asr*” diye hitap etmişlerdir. Şah onların bu inançlarının fesat içerdiğini ve şeriatı aykırı olduğunu söyleyerek bundan vazgeçmelerini istemiştir. Tahmasb'ın Mehdi olduğunda ısrar eden Kalenderiler yakalanarak Şah'ın emriyle idam edilmiştir.¹⁰

Avşar Sadiki Beyin Hayatı

Sadiki Bey Oğuzların Avşar boyuna mensup olan Kızılbaş kökenli bir aileye mensup olarak Şah İsmail'in hurucuna katılan kabileden gelmektedir. Anadolu ve İran coğrafyası üzerinde konar-göçer bir şekilde yaşayan Türkmen Avşarlar Safevi Devletine katılarak önemli görevlerde bulunmuştur.¹¹ Asıl ismi Sadık, mahlası Sadiki olan şair 1532'de Tebriz'de doğmuştur. Avşar kabilesine mensup olan Sadiki Bey renkli bir kişiliğe sahip bir insandı. 10 yaşlarında Eberkuh'da Mir Kurbi adlı şairden dersler aldı. Gençlik yıllarında ise nakkaşlık eğitimi almaya başladı. Dönemin meşhur nakkaşlarından Üstat Muzaffer Aliden dersler aldı. Üstad onun yeteneğini kısa sürede keşfederek himayesi altına aldı.¹² Gençlik yıllarından itibaren Tebriz, Kazvin, Yezd, Gilan, Lahican, Eberkuh, Esterabad, Bağdat, Necef, Kerbela ve Halebi dolaşmıştır. II. İsmail Zamanında (1576-77) yıllarında kütüphane memurluğuna (Kitaphane-i Divani) atanmıştır. I. Şah Abbas döneminde de Saray kütüphanesinin sorumlusu olmuştur.¹³

Şah İsmail Şiiliği resmi mezhep ilan edince hangi çerçevede siyasi ve dini fikirler üzerine oturtulacağıın temelleri de kısa sürede atılmıştır. Bunun üzerinde şekillenen tartışmalar ve Arap ulemanın desteği İsmail'in halefleri döneminde de devam ederek Safevi resmi ideolojisinin sınırlarını belirlemiştir. Osmanlı

10 Seyyid Hasan Esterabadî, *Tarih-i Sultani (Ez Şeyh Safi Ta Şah Safi)*, Neşr: İhsan İşrakî, Tahran: İntişarat-ı İlmi 1366, s. 80; Kalenderilerde tenasüh, hulül vb gibi Şiiliğe aykırı inançlar bulunması nedeniyle On İki İmam'ı takdis etmelerine rağmen Şiilikle ilgileri yoktur. Bkz. A. Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğun'da Marjinal Sufilik: Kalenderiler*, Ankara 1992, s. 156.

11 Avşarlar ve Kızılbaş kabileler ile ilgili Bkz. Anonim, *Kızılbaşlığin Tarihi (Tarih-i Kızılbaşlıyye)*, Trcm: Şefaattin Deniz-Hasan Asadi, İstanbul 2015.

12 Münşi İskender Bey, *Tarih-i Âlem Ara -yı Abbasi*, Cild-i Evvel ve Nim-i Ez Cild-i Düvvem, Neşr: İrec Afşar, Tahran 1387, s. 175; Anthony Welch, *Artists For The Shah: Late Sixteenth Century Painting at The Imperial Court of Iran*, New Haven and Yale University Press 1976, s. 43-45.

13 Münevver Tekcan, “Sadiki Afşar'ın Mecma'ul -Havas'ı: Çağatay Türkçesinde Yazılmış Şairler Tezkiresi”, *Turkish Studies*, 8/13, (2013), s. 170-171.

Devletinin sapkın olarak gördüğü Safeviler aynı şekilde İran'da bulunan İmamiyye Şiiliğine aykırı Şii ve Sünni kökenli hareketleri düşmanlaştırmıştır. Sadıkî Bey ile ilgili yapılan çalışmalarda genellikle onun Tezkireciliği üzerinde durulmasına rağmen Kalenderilikle ilgili yönü gözardı edilmiştir.¹⁴ Münşi'ye göre bu sanatta ilerlemesine rağmen “*gurur-u nefis ve serkeşi*” ile hareket ederek bu sanatı bırakıp “*zahîr peresti libasını*” çıkararak Kalenderilerle birlikte hareket etmeye başlamıştır.¹⁵ Kalenderilere etkili bir şekilde karşı duran Safevî Devleti tekrar ortaya çıkmamaları için de önlemler alarak onlarla mücadeleye girişmiştir. Safevî Devleti'nin kuruluşunda büyük katkısı olan Kızılbaşların Afşar kabilesinden Sadıkî Bey'in Mevlânâ Muzaffer Ali'den nakkaşlık sanatını öğrenerek Şah'a hizmet etmesine rağmen daha sonra bu sanatını icradan vazgeçerek Kalenderilere katıldığını görüyoruz. Kalenderilerle seyahat etmeye başlayan Afşar Sadıkî Bey, Hemedân Hâkimi Musullu Emir Han tarafından Kalenderilerle birlikte olduğu görülünce ondan bu davranışından vazgeçmesi istenmiştir. Kalenderî elbisesini çıkaran Sadıkî Bey, Emir Han'ın emrine girerek onun mülazımı olmuştur.¹⁶

Safevi sarayının etkisinde olan ve bir bürokrat gözüyle Safevi tarihini anlatan İskender Münşi devletin kuruluşunda önemli katkıları bulunan bir boya mensup olan Sadıkî'nin Kızılbaşlığı aslında devletin yeni ideolojisi olan Şiiliği terk edip serseri bir şekilde dolaşması asıl tepkisini oluşturur. Münşi'nin bu tavrı devlet eliyle yapılan Şiileştirmeye aykırı tüm hareketlerin tepki çekeceğini de işaretidir. Şii temelli olmasına rağmen Kalenderiler de Safevi devletinden tepki görmüştür. Şah Tahmasb'ı “imam- ı zaman” olarak gören Kalenderi zümresi baskı görerek ortadan kaldırılmıştır. Safevilerin etrafındaki güçlerle giriştiği siyasi rekabet ideolojik olarak bir ayrışmayı beraberinde getirdiği gibi kurumsallaşan devletin göze çarpıcı özelliklerine de bir gereksinim olduğunu ortaya çıkarmıştır. Saray tarihçisi olan Münşi'nin Kalenderilerle ilgili tavrı devletin resmi ideolojisinin yansımasından ibarettir. XVI. Asırda Osmanlı Devleti'nin de Kalenderilere karşı sert bir tutum içerisine girdiği görülmüştür. Osmanlı yönetimi tarafından “Ehl-i Rafz” ve “Taufe-i Rafiziyye” gibi isimlerle bahsedilerek Safevi şahırlarını destekledikleri iddia edilmiştir.¹⁷

Nitekim Sadıkî beyin Kalenderilere katılması da hoş görülmemiş Hemedan hâkimi Musullu Emir Han onun bu halini görünce Kalenderî elbisesini çıkararak onu

14 Bkz. Vüsale Musalı, Türk Tezkireciliğinin Araştırılmamış bir Sayfası”, *Bilgi*, Kış/72, (2015).

15 Münşi, *age.*, s. 175.

16 Münşi, *age.*, s. 175.

17 A. Yaşar Ocak, “XIV-XVI. Yüzyıllarda Kalenderî Dervişleri ve Osmanlı Yönetimi”, *Osmanlı Sufiliğine Bakışlar: Makaleler- İncelemeler*, İstanbul 2011,s. 147-149.

kendi mülazımı yapmıştır. Sadîki Bey Emir hanın emri altına girerek Kalenderiliği terkedip eskisi gibi Kızılbaş gibi davranmaya başlamıştır. Münşi, Sadîkinin bu tavrının devletin resmi politikalarına uygun olduğunu belirtmek için “*Kızılbaşlıkta celadet ve Şecaat gösterdi*” şeklinde yorumlamıştır. Çünkü Sadîki, bu hareketiyle Kalenderilik gibi devlet otoritesine ters düşen davranışlar sergilemekten uzaklaşarak kuralcı otoriteye boyun eğmiştir. Bu durum Münşi’nin Sadîki Bey’e olan bakışını değiştirmiştir. Emir Han Musulludan sonra diğer Kızılbaş beylerin emri altına giren Sadîki Bey kendi kabilesinden İskender Han ve Bedir Han’ın yanında çeşitli görevlerde bulunarak onların mülazımı olmuş ve şiirler yazmaya devam etmiştir.¹⁸ Kalenderiliği terkedip tekrar devletin hizmetine girmesine rağmen Münşi onu “*bed mızacı*” ve “*nefsi arzularını terketmeyen*” birisi olarak tanımlayarak onun sürekli etrafındakileri ifrat etmekle suçlar. Münşinin bu ifadelerinden Sadîki Bey’in devlet içerisinde görev almasına rağmen Kalenderilikten vazgeçemediği anlaşılmaktadır. Bu nedenle onunla ilgili suçlayıcı ifadeler kullanmıştır. Ayrıca bu tür davranışlarına rağmen yine de Kitapdarlık görevine devam ettiğini söyleyerek bu durumu şiddetle eleştirir.¹⁹

Sonuç

İran coğrafyasının Şiileşme süreci farklı akımların birbirleriyle girdiği çetrefilli ilişkiler sonucunda şekillenmiştir. İran’ın İslam devletinin topraklarına katılmasından itibaren çeşitli İslami zümreler ortaya çıkmaya başlamıştır. Safevi hanedanının İran’da hâkimiyet kurması ile birlikte Şiiliğin yerleştirilmeye çalışılması farklı hareketlere karşı bir tavrın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Devlet içerisinde görev almasına rağmen resmi politikaya aykırı davranarak Kalenderi olan Sadîki Bey de devlet ile paralel hareket etmemiş onun ideolojik ve dini propagandasına katılmamıştır. Kızılbaşların devlet içerisinde yükselmek ve çeşitli mevkiiler elde edebilmek için çalışmaları ve bu yönde faaliyette bulunmaları Sadîki Beyin kişiliği ile uyuşmamıştır. Bu nedenle Kalenderilerin otorite karşıtı yapıları onu cezbederek yıllarca seyahat edip dolaşmasına neden olmuştur. Kalenderilerle birlikte uzun süre yaşamasına rağmen Safevi Devletinin hizmetine giren Sadîki Bey devlet içerisinde görevler üstlenmiştir. Ancak Kalenderi geçmişi ona devletin bakışını değiştirmemiştir.

18 Münşi, *age.*, s. 175; Roger M. Savory, “The *Qızılbaş* Education and The Arts”, *Turcica*, Tome VI/ Paris, (1975), s. 171; Tufan Gündüz, “Münşi İskender Bey’e Göre XVII. Yüzyılda İran Sahasında Türkler, Türkmenler ve Kızılbaşlar”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Baahar/22, (2015), s. 127.

19 Münşi, *age.*, s. 175.

Kaynaklar

Anonim, *Kızılbaşlığın Tarihi (Tarih-i Kızılbaşiyye)*, Trcm: Şefaattin Deniz-Hasan Asadi, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2015.

Esterabadî, Seyyid Hasan *Tarih-i Sultani (Ez Şeyh Safi Ta Şah Safi)*, Neşr: İhsan İşrakî, Tahran: İntişarat-ı İlmi 1366.

Gündüz, Tufan, “Münşi İskender Bey’e Göre XVII. Yüzyılda İnan Sahasında Türkler, Türkmenler ve Kızılbaşlar”, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Bahar/22, (2015), s. 121-132.

Kara, Mustafa, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul, 2016.

Karamustafa, Ahmet T. *Tanrının Kuraltanmaz Kulları: İslam Dünyasında Derviş Toplulukları (1200-1550)*, çev. Ruşen Sezer, İstanbul 2015,

Köprülü Fuad M, “Abdal”, *Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi*, Burhaneddin Basımevi, İstanbul 1935,

Melikoff, Iréne “İlk Osmanlıların Toplumsal Kökeni”, *Osmanlı Beyliği (1300-1389)*, Ed: Elizabeth A. Zachariadou, İstanbul 1997. 149-172.

Musalı Vüsale, Türk Tezkireciliğinin Araştırılmamış bir Sayfası”, *Bilig*, K1ş, 2015, Sayı: 72, 73-92.

Münşi İskender Bey, *Tarih-i Âlem Ara -yı Abbasi*, Cild-i Evvel ve Nim-i Ez Cild-i Düvvom, Neşr: İrec Afşar, Tahran: Müessese-i İntişarat-ı Emir Kebir, 1387.

Ocak A. Yaşar, “XIV-XVI. Yüzyıllarda Kalenderi Dervişleri ve Osmanlı Yönetimi”, *Osmanlı Sufiliğine Bakışlar: Makaleler- İncelemeler*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, 133-152.

Ocak A. Yaşar, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sufilik: Kalenderiler*, Ankara, 1992.

Ocak A. Yaşar, “Kalenderiler ve Bektaşilik”, *Osmanlı Sufiliğine Bakışlar: Makaleler- İncelemeler*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, 120-132.

Savory, Roger M. “The *Qızılbaş* Education and The Arts”, *Turcica*, Tome VI/ Paris, (1975), 168-176.

Sayın, Zeynep *Ölüm Terbiyesi*, İstanbul, Metis yayınları, 2018,

Tekcan Münevver, “Sadıki Afşar’ın Mecma’ul –Havas’ı: Çağatay Türkçesinde Yazılmış Şairler Tezkiresi”, *Turkish Studies*, 8/13,2013, 169-178.

Welch Anthony, *Artists For The Shah: Late Sixteenth Century Painting at The Imperial Court of Iran*, New Haven and Yale University Press, 1976.

Yazıcı, Tahsin “Kalindariyya”, *EI*, C.VII, Leiden 1978,

Yıldırım, Rıza *Aleviliğin Doğuşu: Kızılbaş Sufiliğinin Toplumsal ve Siyasal Temelleri (1300-1501)*, çev. Barış Yıldırım, İstanbul 2017.

